

PRZEGLĄD BIBLIOGRAFICZNY

Anselm Reichhold, *Niemiecki Kościół katolicki za czasów socjalizmu narodowego (1933-1945) ze szczególnym uwzględnieniem listów pasterskich, memoriałów, kazań i innych komunikatów niemieckich biskupów katolickich*, tłum. J. Edling, K. Martyński, brak roku i miejsca wydania [druk, skład i oprawa Mała Poligrafia WSD Redemptorystów, 1997 ?], ss. 295.

Praca składa się z czterech rozdziałów, podzielonych na liczne podrozdziały.

Rozdział I: „Przełom 1933 roku”. Po krótkim wstępie zarysującym sytuację polityczną w Rzeszy w chwili dojścia Hitlera do władzy, autor przedstawia pierwsze reakcje Kościoła katolickiego w nowej sytuacji. Obficie cytuje oficjalne wypowiedzi biskupów, którzy nie odwołując wyrażanej we wcześniejszym okresie krytyki narodowego socjalizmu, nie wykluczali możliwości porozumienia z nową władzą, wyłonioną w sposób legalny i w majestacie prawa. Z drugiej strony zaniepokojeni początkami terroru próbowali interweniować w tej sprawie u prezydenta Hindenburga i w kręgach rządowych.

Autor stawia tezę, że podpisanie konkordatu 20 lipca 1933 r., miało ważne znaczenie dla późniejszej sytuacji Kościoła w Rzeszy. Gwarantował on swobodę praktyk religijnych, nauczania, dawał biskupom prawną podstawę do późniejszych wystąpień. Gwarantował istnienie stowarzyszeń katolickich, i jak wierzone, stanowił punkt wyjścia dla przeciwstawienia się licznym antykościelnym akcjom. W praktyce okazało się, co autor dokonuje w końcowej części rozdziału, że napięcie między Kościołem a państwem nazistowskim nieustannie wzrastało.

Rozdział II: „Przeciwko totalitarnym roszczeniom państwa 1934-1936”. Rozpoczyna go przegląd głównych wydarzeń politycznych od puczu Rohma do remilitaryzacji strefy Renu. W zasadniczej części przedstawione zostały najważniejsze punkty sporne, jakie w tym okresie istniały między państwem a Kościołem. Do sporów dochodziło w wyniku radykalnej przebudowy struktur społecznych w hitlerowskich Niemczech w duchu państwa totalitarnego. Autor dokumentuje m.in. przebieg wydarzeń związanych z walką o zachowanie odrębności organizacji katolickich i obroną dotychczasowego modelu szkolnic-

twą. Szczegółowo omawia przebieg rozmowy kardynała Faulhabera z Hitlerem w Obersalzburgu 4 XI 1936 r., która ukazała zdecydowaną rozbieżność w poglądach Kościoła i Hitlera na najważniejsze płaszczyzny konfliktu, w tym negatywny stosunek Kościoła do ustaw rasowych. Podejmowane przez Kościół próby znalezienia płaszczyzn porozumienia, m.in. we wspólnej akcji przeciwko bolszewizmowi, nie przyniosły rezultatów.

Rozdział III: „Otwarta walka z Kościołem 1937-1939”. Także i tę część publikacji otwiera zarys wydarzeń politycznych i prezentacja głównych założeń światopoglądu narodowo-socjalistycznego. Ma to ułatwić zrozumienie sporu ideologicznego między państwem narodowo socjalistycznym a Kościołem, szczególnie silnie widocznego w latach 1937-1939. Zasadniczą część rozdziału poświęcono omówieniu zagadnień związanych z powstaniem, ogłoszeniem i skutkami encykliki *Mit brennender Sorge* oraz stanowiskiem biskupów austriackich wobec nowej władzy po przyłączeniu Austrii do Rzeszy.

Rozdział IV: „Demoniczna mania niszczenia 1939-1945”, obejmuje niemal połowę całego dzieła. Okres wojny przyniósł wzrost liczby płaszczyzn konfliktów między hitlerowskim państwem i Kościołem. Autor stawia tezę, że Kościół w Niemczech odniósł się z powściągliwością do zwycięskich dla Niemców działań wojennych, mimo pewnych spektakularnych gestów, jak zgoda na bicie w dzwony dla uczczenia zdobycia Warszawy. Autor cytuje fragmenty urzędowych dokumentów z terenu diecezji monachijskiej, potwierdzających taką właśnie reakcję duchowieństwa na wybuch i przebieg wojny.

W tym okresie spotkały Kościół kolejne ograniczenia dotyczące nauczania w szkołach i sprawowania kultu (ograniczenia procesji Bożego Ciała). Odpowiedzią był list episkopatu z 29 VI 1941 r., który wywarł duże wrażenie na wiernych. W ocenie źródeł rządowych spotkał się z przychylnym przyjęciem katolików, a nawet ulgą, że wreszcie „nie wszystko podoba się Kościołowi”, i że taki list powinien być wydany dużo wcześniej.

Autor przytacza też dokumenty kościelne świadczące o inicjatywach biskupów podejmowanych w tak ważnych sprawach, jak uśmiercanie umyślowo chorych oraz martyrologia Polaków i Żydów. Stosunkowi biskupów do sprawy żydowskiej poświęca autor osobny podrozdział.

Praca A. Reichholda oparta została na wydanych drukiem w Niemczech źródłach i opracowaniach. Jest wyborem z obu tych typów publikacji, mającym udokumentować główną tezę autora, że w okresie faszystowskim miała miejsce w Niemczech walka dwóch światopoglądów: narodowo-socjalistycznego, bazującego na teoriach przyrodniczych, co autor wielokrotnie podkreśla i chrześcijańskiego.

Autor pokazuje złożoność reakcji Kościoła wobec państwa nazistowskiego i ich zmienność w czasie, wychodząc ze słusznego stanowiska, zaniedbywanego niekiedy w historiografii, że uczestnicy omawianych wydarzeń nie mieli od

samego początku tej wiedzy o skutkach narodowego socjalizmu, jaką posiadamy dziś po doświadczeniach „czasu pogardy” (s. 288).

Omawiana praca nie spełnia do końca wymogów warsztatu naukowego. Niemniej jednak ma ważne znaczenie popularyzatorskie. Chociażby z tego względu, że jak do tej pory nie ma w języku polskim wielu prac obrazujących sytuację Kościoła w Niemczech w okresie faszystowskim, mimo że w języku niemieckim, jest ich bardzo wiele. Najważniejszą pracą dostępną w języku polskim, jest książka ks. prof. Z. Zielińskiego, *Katolicyzm w III Rzeszy przed sądem historii*, Katowice 1992. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że ks. prof. Z. Zieliński jest autorem znaczącej przedmowy do omawianej pracy A. Reichholda. Jest jeszcze inny powód, dla którego praca niemieckiego benedyktyna ma dla polskiego czytelnika duże znaczenie. Prezentuje bowiem niemiecką perspektywę widzenia omawianych problemów, w wielu miejscach odmienną od naszych obiegowych opinii. Perspektywa ta, oparta na materiale źródłowym, pobudza czytelnika do przemyśleń. Między czernią i bielą utartych poglądów, można i trzeba zauważyć wiele odcieni szarości.

Przywołany powyżej autor przedmowy stwierdza, że dla zawodowego historyka książka A. Reichholda nie odkrywa rzeczy nowych, jej znaczenie polega na tym, że: „przybliży [...] przeciętnemu czytelnikowi spore fragmenty źródeł do dziejów katolicyzmu niemieckiego w III Rzeszy” (s. 28). Także w mojej ocenie jest to plus omawianej książki. Szkoda, że jej lekturę utrudniają liczne błędy techniczne, jednak należy ufać, że w kolejnych wydaniach tej cennej publikacji będą one usunięte.

oprac. ks. Grzegorz Bujak

Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier, tom 1 (Do 1450 r.), wydał i opracował Stanisław A. Sroka, Kraków 1998, ss. XXVII i 150.

Publikacja zawiera: wstęp, praefationis argumentum latine, wykaz skrótów, wykaz dokumentów, dokumenty oraz indeks nazw osobowych i miejscowych.

Wydany kodeks liczy 106 dokumentów, z czego 4 pochodzą z XIII w., 24 z XIV w., a 78 z I poł. XV w. Spośród tych dokumentów 64 były już wcześniej publikowane w całości, lecz ze względu, że wiele z nich było wydanych na podstawie kopii, a edycja niektórych nie odpowiada wymaganiom naukowym, autor postanowił wydać je ponownie. 29 dokumentów było dostępnych w postaci regestów. Natomiast 13 dokumentów nie było wcześniej publikowanych w żadnej postaci. Te 106 dokumentów są przechowywane w 12 zbiorach archiwalnych na terenie 3 państw. Wydawnictwo będzie kontynuowane (według zapowiedzi autora); t. 2 będzie obejmował dokumenty z lat 1451-1500.

Roman Dzwonkowski SAC, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium*, Lublin 1998, ss. 664.

Praca zawiera: przedmowę o. prof. Mieczysława A. Krąpca, wykaz ważniejszych skrótów, nazw i terminów, wykaz źródeł, wstęp, wprowadzenie składające się z: 1) Kościół katolicki w strukturze wyznaniowej ZSSR; 2) Taktyka walki z duchowieństwem katolickim, a) Nękanie psychiczne, b) Grupowe procesy polityczne, c) Fałszywe samooskarżenia, d) Sądy, więzienia, łagry i zesłania, e) Najwyższy wymiar kary, f) Kilka danych statystycznych; następnie streszczenia w języku rosyjskim, niemieckim i angielskim. Po tym następuje *Martyrologium* duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939, poprzedzone skrótami tam użytymi, następnie autor zamieścił: 6 aneksów, uzupełnienie oraz indeks osób, nazw geograficznych i administracyjnych, a także spis zamieszczonych w pracy fotografii.

Należy podkreślić, iż *Martyrologium* jest pierwszą tego typu publikacją po II wojnie światowej, poświęconą Kościołowi katolickiemu w Związku Sowieckim. Autor prowadził wieloletnią kwerendę w archiwach i zbiorach bibliotecznych polskich, krajowych i emigracyjnych, kościelnych i państwowych, zachodnich, a w ostatnim czasie w byłych archiwach sowieckich, obecnie rosyjskich, ukraińskich i białoruskich. Autor dostrzega, iż wiele biogramów posiada pewne luki, wynikające z trudności dotarcia do źródeł lub ich braku. Praca obejmuje ok. 500 biogramów i jest poświęcona losom duchowieństwa katolickiego w Związku Sowieckim w okresie międzywojennym, a w wielu z nich, z konieczności, wychodzi poza tak określone ramy chronologiczne. Stanowi ona podstawę do dalszych badań nad losami duchowieństwa w ZSSR.

Janusz Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, ss. 1005.

Słownik został poprzedzony bogatą przedmową, w której autor zawarł: 1) Łacina język martwy?; 2) Początki i rozwój języka łacińskiego; 3) Łacina średniowieczna; 4) Prawo rzymskie i jego źródła; 5) Terminologia prawna; 6) Znaczenie łaciny w dawnej Polsce; 7) Łacińsko-polskie słowniki terminologii prawnej; 8) Zasady opracowania *Słownika* oraz wykaz skrótów. Jedynie sygnalizuję, że ukazała się bardzo cenna pozycja leksykalna tak dla prawników, jak i dla historyków.

Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w mińskich archiwach gubernatorskich, opracował Marian Radwan, t. 2 serii: *Materiały do dziejów Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej i w Rosji*, Lublin 1998, ss. 261

Inwentarz zawiera: 1) Wprowadzenie; 2) Kancelaria generał-gubernatora witebskiego, mohylowskiego i smoleńskiego (zespół 1297, numery 1-693); 3) Kancelaria cywilnego gubernatora mińskiego (zespół 295, numery 694-1147); 4) Kancelaria cywilnego gubernatorstwa mohylowskiego (zespół 2001, numery 1148-1351); 5) Kancelaria cywilnego gubernatora witebskiego (zespół 1430, numery 1352-3398); Indeks.

W Białoruskim Archiwum Historycznym w Mińsku zachowało się jeszcze wiele materiałów dotyczących dziejów Kościoła katolickiego zarówno łacińskiego, jak i unickiego. Autor opracowując *Inwentarz* ograniczył się wyłącznie do wyczenia źródeł, które zachowały się w zespołach gubernatorskich. Jest to bogaty materiał dotyczący duchowieństwa, jego postaw religijno-moralnych, udziału w powstaniach, represji konfliktu katolicko-prawosławnego, losów parafii, kaplic, klasztorów, zwłaszcza licznych kasat i zawłaszczeń przez prawosławnych. Zawiera sporo materiału na temat Kościoła greckokatolickiego, polityki rosyjskiej wobec języków i kultur narodowych.

Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w Archiwum Grodzieńskiego Gubernatora Cywilnego, opracował Marian Radwan, t. 3 serii: *Materiały do dziejów Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej i w Rosji*, Lublin 1998, ss. 182.

Kolejny już tom zawiera inwentarz wybranych archiwaliów, zachowanych w kancelarii grodzieńskiego gubernatora cywilnego. Z kolekcji liczącej 58 451 jednostek, autor wybrał 2 441 z lat 1802-1916, dotyczących bezpośrednio lub pośrednio historii Kościoła katolickiego, szczególnie na terenie porozbiorowej guberni grodzieńskiej. *Inwentarz* zawiera indeks.

Jerzy Fla g a, *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1998, ss. 365.

Praca składa się ze: wstępu oraz czterech obszernych rozdziałów: 1) Organizacja i struktura studiów zakonnych; 2) Lektorzy i studenci; 3) Formacja duchowa młodzieży zakonnej; 4) Program nauczania w studiach zakonnych – podzielonych na kilkanaście paragrafów; zakończenia, bibliografii, aneksu, streszczeń w j. francuskim i niemieckim, indeksu nazw geograficznych oraz spisu tabel i map.

W rozdziale pierwszym, który jest poświęcony organizacji i strukturze studiów zakonnych, autor omówił takie problemy, jak stosunek studiów zakonnych do uniwersytetów i seminariów duchownych; problem wyrównawczego nauczania retoryki; rodzaje tychże studiów; ich rozwój i formy funkcjonowania w XVII i XVIII w.

Przedmiotem następnego rozdziału jest zagadnienie kadry profesorskiej i studentów, którymi byli klerycy i nowo wyświęceni kapłani. Analizowane są tu takie kwestie, jak sposób zatrudniania profesorów studiów zakonnych, zwanych w zakonach lektorami, przysługujące im przywileje, jeśli zaś chodzi o studentów: wyjazdy na studia zagraniczne i związane z tym wyrażane opinie o studentach i studiach zakonnych w Polsce.

W rozdziale trzecim o formacji duchowej młodzieży zakonnej, autor skupił się na wielowarstwowej problematyce formacyjnej kandydatów do zakonu i studiującej młodzieży zakonnej od momentu przyjęcia do nowicjatu aż do

złożenia profesji zakonnej. W grę wchodzi tutaj następujące kwestie: wymagania stawiane kandydatom do zakonów, ich wiek, walory fizyczne, umysłowe i duchowe, forma, czas i miejsce odbywania nowicjatu. Nie pomija też funkcji magistra nowicjatu.

Przedmiotem obszernego rozdziału czwartego jest całokształt problematyki związanej z nauczaniem w studiach zakonnych, w tym zwłaszcza filozoficzno-teologicznych. Treść tego jest tak bogata, że trudno ją tutaj sygnalizować w całości. Przykładowo można podać, że omówione zostały tutaj takie zagadnienia, jak uzdolnienia kandydatów i studentów, rodzaje przekazywanej im wiedzy na odpowiednich etapach kształcenia, twórczość pisarska lektorów, znajomość języków obcych.

Praca jest oparta na solidnej podstawie źródłowej. Autor stara się dać w niej całościowe ujęcie problematyki kształcenia i formowania kleru zakonnego tak na poziomie średnim, jak i wyższym w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w., uwzględniając również kontekst europejski. Publikacja ta zapełnia, jeśli nie całkowicie, to w dużym stopniu, istniejącą lukę w historiografii polskiej na temat strony intelektualnej duchowieństwa zakonnego.

Polska bibliografia franciszkańska za lata 1989-1991, zebrał i opracował Roland Prejs OFMConv, Poznań 1998, ss. 208.

Publikacja zawiera: Wprowadzenie; Schemat układu bibliografii; 1) Zagadnienia ogólne; 2) Święty Franciszek z Asyżu; 3) Myśl franciszkańska; 4) Święci i błogosławieni; 5) Historia pierwszego zakonu; 6) Historia drugiego zakonu; 7) Historia Trzeciego Zakonu Regularnego; 8) Historia franciszkańskiego zakonu świeckich; 9) Bractwa i stowarzyszenia – wszystkie te rozdziały zostały podzielone na kilkanaście paragrafów; Skróty tytułów czasopism; Indeks autorów; Indeks miejscowości i terytoriów.

Pierwszą polską bibliografię franciszkańską opublikował o. Joachim R. Bar OFMConv, zatytułowaną *Udział Polski w literaturze franciszkańskiej*, na łamach półrocznika „*Studia Theologica Varsaviensia*” w latach 1963-1969, chronologicznie obejmującą pozycje od wynalezienia druku do 1960 r. Bibliografię retrospektywną za lata 1961-1988 redaguje o. Roland Prejs OFMConv, która ukaże się w terminie późniejszym. Należy zaznaczyć, że od lat Instytut Historyczny Zakonu Kapucynów w Rzymie wydaje międzynarodową *Bibliographia Franciscana*, w której polskie piśmiennictwo reprezentowane jest obficie, jednak rejestruje ona tylko piśmiennictwo naukowe, a więc selektywnie.

Niniejsza bibliografia chce natomiast rejestrować całość polskiego piśmiennictwa o tematyce franciszkańskiej zarówno naukowego, jak i popularnego. Mimo tak ambitnego założenia, niektóre pozycje zostały z góry wyłączone z rejestrowania (autor we wstępie szczegółowo omawia, które do nich należą). Układ bibliografii wzorowany jest na układzie bibliografii o. J. R. Bara, ze

zmianami wynikającymi z pominięcia bibliografii podmiotowej franciszkanów polskich, ponadto częściowo zmodyfikowany w oparciu o układ *Bibliographia Franciscana*.

oprac. Ryszard Skrzyński